

УДК 372. 874

Сакиева С.С.

д.п.н., проф. Жалал-Абадского госуд. универ. им. Б.Осмонова, Кыргызская Республика

Осмоналиева С.Ч.

преп. Жалал-Абадского госуд. универ. им. Б.Осмонова, Кыргызская Республика

ПРОФЕССОР КАРАТАЙ САРТБАЕВДИН ЭМГЕКТЕРИНДЕ ОРФОГРАФИЯЛЫК САБАТТУУЛУККА ҮЙРӨТҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИНИН ИЗИЛДЕНИШИ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети болуп башталгыч класста орфографиялык сабаттуулукка үйрөтүүнүн методикасы саналат. Изилдөөнүн максаты-башталгыч класста орфографиялык материалдарды колдонуунун формалары жана каражаттарын талдоо болуп эсептелет. Макаланы даярдоодо изилдөөнүн талдоо, салыштыруу, сыпаттоо жана түшүндүрүү ыкмалары колдонулду. Башталгыч класстын окуучуларынын орфографиялык сабаттуулугун калыптандырууда анын окутуу процессиндеги орду, кыргыз тили сабактарында колдонуунун жана пайдалануунун проблемалары, аны ишке ашыруудагы педагогикалык байкоолор, орфографиялык сабаттуулуктун таалим-тарбия берүү маселелери талданды. Окумуштуунун орфографиялык сабаттуулукту калыптандыруу боюнча теориялык жана практикалык проблемалары талдоого алынды. Башталгыч класстын окуучуларында орфографиялык сабаттуулукту үйрөтүүнүн окумуштуу сунуштаган формалары жана методдору окутуу ишин жакшыртууга, окуучунун орфографиялык жактан сабаттуу болуусуна шарт түзөт. Алынган жыйынтыктар башталгыч мектепте кыргыз тилин окутууда окутуу процессин жакшыртууга теориялык жана практикалык жактан жардам бере алат.

Негизги сөздөр: орфографиялык сабаттуулук; орфографиялык эрежелер; грамматикалык эрежелер; фонетикалык эрежелер; грамматикалык форма; каллиграфия.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ ОРФОГРАФИЧЕСКОЙ ГРАМОТНОСТИ В ТРУДАХ ПРОФЕССОРА КАРАТАЯ САРТБАЕВА

Предметом исследования в данной научной работе является методика обучения орфографической грамотности в начальной школе. Целью исследования является анализ форм и средств использования орфографического материала в начальной школе. При подготовке статьи использовались методы анализа, сравнения, описания и объяснения исследования. Проанализирована орфографическая грамотность учащихся начальных классов в учебном процессе, а также ее использование на уроках кыргызского языка. Были проведены педагогические наблюдения за ее реализацией, проанализированы теоретические и практические проблемы по формированию орфографической грамотности учащихся начальных классов. Предложенные учеными формы и методы обучения орфографической грамотности учащихся начальных классов способствуют улучшению преподавательской деятельности, повышению орфографической грамотности учащихся. Полученные результаты могут теоретически и практически помочь улучшить учебный процесс при преподавании кыргызского языка в начальной школе.

Ключевые слова: орфографическая грамотность; правила орфографии; грамматические правила; фонетические правила; грамматические формы; каллиграфия.

STUDY OF THE PROBLEM OF TEACHING SPELLING LITERACY IN THE WORKS OF PROFESSOR KARATAY SARTBAEV

The subject of research in this scientific article is the methodology for teaching spelling literacy in elementary school. The purpose of the study is to analyze the forms and means of using spelling material in elementary school. In preparing the article, methods of analysis, comparison, description and explanation of the study were used. The spelling literacy of primary school students in the educational process, as well as its use in the lessons of the Kyrgyz language, is analyzed. Pedagogical observations of its implementation were carried out, theoretical and practical problems in the formation of spelling literacy among primary school students were analyzed. The forms and methods of teaching spelling literacy of primary school students proposed by scientists contribute to the improvement of teaching activities, increasing the spelling literacy of students. The results obtained can theoretically and practically help to improve the educational process when teaching the Kyrgyz language in primary school.

Keywords: spelling literacy; spelling rules; grammatical rules; phonetic rules; grammatical forms.

Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасында орфографиялык,

орфоэпиялык эрежелерди үйрөтүүгө өзгөчө басым жасалат. Орфографияны колдонууну практикалоо башталгыч класстар үчүн түзүлгөн окуу программасында, предметтин стандартында орфографиялык эрежелерди окуп-үйрөнүүнүн талаптарын жетекчиликке алуу менен үйрөтүлөт. Программалык талап боюнча башталгыч класста фонетикалык эрежелерди окуп-үйрөнүү аркылуу ээ болуучу компетенттүүлүктөр каралат. Башталгыч класста фонетиканын, синтаксистин, морфологиянын орфографиялык эрежелерин окуп-үйрөнүү оозеки жана жүзүндө сунушталат. Орфографиялык эрежелерди үйрөнүү эрежелери негизинен кыргыз тили сабактарында калыптанат.

Баланы окууга жана жазууга үйрөтүү орфографиялык эреже менен байланышкан. Орфографиялык эрежелерди үйрөтүүгө карата И. Арабаевдин, С. Наматовдун, Н. Макешовдун, С. Турусбековдун, К. Сартбаевдин, Б. Рысбековнанын, А. Мураталиеванын, М. Раимбекованын, А. Акунованын, Б. Чокошеванын эмгектери изилденип, тажрыйбага сунушталган. Орфографиялык эрежелер жалпысынан, башталгыч класста сабатка үйрөтүүдө окуучуларды тыбыш жана тамганы туура сүйлөө, айтылышын, угулушун туура айтуудан башталат. Орфографияны үйрөтүүнүн эрежелери негизинен кыргыз тили сабактарына тыгыз байланышкан. Ал эми аларды изилдөөнүн системасы профессор Каратай Сартбаевдин эмгектерине таандык.

Башталгыч класста орфографиялык эрежелердин жеңил формасы үйрөтүлөт, практикаланат, ошондуктан ал орфографиялык сабаттуулук деп аталат. Орфография – жазуу кептин графикалык формасы болгондуктан, ал эне тилдин мыйзам ченемдүүлүгү менен ажырагыс байланышкан. Окуучулардын орфографиялык сабаттуулугун көтөрүү үчүн, эне тилдеги сөздөрдү катасыз, туура жазууга жеткирүү үчүн, алды менен алардын оозеки жана жазуу кептерин өстүрүүгө, сөз байлыгын арттырууга, сөздөрдү берген маанилерине ачык-айкын түшүнө билүүгө, сөздөрдүн айтылыш менен жазылыш өзгөчөлүктөрүнө көңүл буруп, ой жүгүртүүгө басым жасалгандыгы окумуштуу тарабынан баса белгиленген [1].

Мектеп босогосун жаңыдан гана аттаган жаш өспүрүм алды менен кат сабаттуулукка үйрөнөт. Окуучуларды сабаттуулукка үйрөтүү мезгилинде алардын тыбыштарды, тамгаларды, сөздөрдү орфографиялык жактан туура айтууга, каллиграфиялык жактан туура жазууга үйрөтүү – сөздөрдү окуп билүүдө гана тиешелүү ролго ээ болбостон, сабаттуу жазууда да чоң ролго ээ. Демек, орфографиялык сабаттуулукка үйрөтүү окуу жана жазуу сабактары менен кошо жүргүзүлөт, практикаланат.

Орфографиялык эрежелер сабатка үйрөтүүдө фонетикалык материалдарды үйрөтүүдөн башталат. Окуучулар алиппе мезгилинде сүйлөм, сөз, муун, тыбыш, тамга жана үндүү тамгалардан муун түзө ала тургандыгын билишет. Ошентип, 1-класстын окуучулары “Алиппени бүткөн кезде сүйлөмдүн баш тамга менен байланышын, аягына чекиттин коюлушун жана энчилүү аттардын (адамдын аттарынын) баш тамга менен башталышын, аягына чекиттин коюлушун жана энчилүү аттардын жазылышын, ошондой эле Ким? Эмне? деген суроолорго элементардык түрдө жооп берүү практика жүзүндө билишкендей болуусу зарыл” деген ойлорго кошулууга болот [1].

Окуучуларды орфографиялык сабаттуулукка үйрөтүүдө, денгээлин жогорулатууда, алардын сөздөрдөгү тыбыштарды туура айтууга, угуу, көрүү сезимдерин өстүрүүгө, сөз байлыгын арттырууга, ар түрдүү көнүгүүлөрдү (көчүрүп жазуу, жат жазуу, мазмундама, дилбаян) сөздүк жана дидактикалык материалдарды (оюндарды, эстафеталарды) алып барууга туура келет [6]. Бул жумуштарды аткарууга, жүргүзүүгө арналган К. Сартбаев, Б. Рысбекованын “Биринчи класстын окуучуларын орфографиялык сабаттуулукка жана таза жазууга үйрөтүүнүн методикасы” (Фрунзе, 1966) аттуу эмгегинде каралып, аларды үйрөтүүнүн, колдонуунун, практикалоонун формалары жана методдору сунушталып, мектеп тажрыйбасында колдонулуп келе жатат. Учурда окумуштуунун бул эмгеги мектеп практикасында кеңейтилип, заманбап технологияларды колдонуу менен окутулуп келүүдө.

Окуу-методикалык колдонмодо орфографиялык сабаттуулукка үйрөтүүнүн төмөнкү модели сунушталган:

1. Тыбыш жана тамга. Тыбыш жана тамганы үйрөтүүдө алардын угулушу, айтылышы,

жазылышы каралат. Эң алгач тыбыш түшүнүгү үйрөтүлөт. Алар, же сөздөр, тыбыштар аркылуу айтылып, алар жазууда тамгалар менен белгилене тургандыгы практикалык мүнөздө таанышат. Тыбыштар жазууга тамга менен белгиленет.

1-класста негизинен эне тилдин тыбыштык өзгөчөлүктөрү менен тааныштырууга жана ага ылайыктуу айрым тыбыштардын сөздөрдө туура айтылышы менен жазылышын үйрөтүүгө өзгөчө маани берилет. Окуучуларга үндүү жана үнсүз тыбыштарды бири-биринен ачык-так ажыратууга, созулма жана кыска үндүүлөрдүн айтылышын жана жазылышын билүүгө, бири-бирине жакын айтылган түгөйлөш үнсүздөрдү салыштыруу менен өздөштүрүүгө карата көнүгүүлөр жүргүзүлөт.

Орфографиялык жактан туура жазууга үйрөтүү иши– окуучулардын кебин өстүрүү, сөз байлыгын арттыруу менен байланышкан. Анткени, окуучунун кебинин ар тараптан өстүрүү жана оозеки, жазуу кебинде туура колдоно билүү - сабаттуу жазуунун алгачкы өбөлгөсү. Сөздө канча тыбыш, канча тамга бар экендиги сезимдүү түрдө үйрөтүү проблемасы ишке ашат. Демек, окуучу тыбыш менен тамганын айтылышын, угулушун айырмалоо компетенттүүлүгүнө ээ болот, орфографиянын эрежелерди үйрөтүүнүн биринчи баскычы ишке аша баштайт.

2. Үндүү жана үнсүз тыбыштар. Үндүү жана үнсүз тыбыштар жана алардын тамгаларын үйрөтүүдө да алардын айтылышын бири-бирине салыштырып, айырмалап үйрөтүүнүн чоң мааниси бар. Мында да айрым сөздөрдү жана сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, адегенде үндүү тамгалардын сыздырып ажыратууга болот. Ошондой эле сөздөгү көп чекиттин ордуна тиешелүү үндүү гана тыбыштарды коюп жазууга көнүктүрүлөт [1].

Үндүү тыбыштарды үйрөтүүдө анын үндүү тыбыштардын айырмачылыгы салыштырылат. Мындан үндүү тыбыштарды ажырата билүүгө үйрөткөн жолдор сыяктуу сөздөгү үнсүздөрдүн астын сыздыруу, көп чекиттин ордуна тиешелүү үнсүз тыбыштарды коюу кара тамга менен басылган сөздөрдү көчүрүп жазып, үнсүздөрдүн астын сыздыруу жумуштары жүргүзүлөт. Оозеки жумуштардан кийин, жазуу жумуштары жүргүзүлөт.

Созулма жана кыска үндүүлөрдүн кыска болуп айтылышын жана жазылышын үйрөтүүдө аларды өз ара салыштыруу сунушталган [3-6]. Себеби, созулма үндүүлөр: аа, оо, ээ, уу, үү, өө, кыска үндүүлөрдүн: а, о, э, у, ү, ө нүн созуп айтылышы же болбосо алардын эки жолу кайталанып жазылышы менен гана белгиленет. Окуучулар созулма үндүүлөр катышкан сөздөрдөн көбүрөөк ката кетиришет.

Өзгөчө э, ээ, е тамгаларынын сөздө жазылышынан басымдуу түрдө ката кетиришет. Анын созулма үндүүлөр катышкан бир муундуу, эки муундуу, анын үч-төрт муундуу сөздөрдүн айтылышына жана угулушуна карата системалуу түрдө көнүгүүлөр жүргүзүлөт. Мисалы: адегенде суу, буу, куу, бээ, ээк, шаар, жээк сыяктуу бир муундуу, андан кийин бо-роон, араа, окуучу, музоо сыяктуу эки муундуу, андан кийин көңүлдүү, сүйүктүү, кымбаттуу сыяктуу үч-төрт муундуу сөздөрдө созулма үндүүлөрдүн колдонулушунун окуучуларга байкатууга болот. Демек, созулма үндүүлөр жеңилден оорго карай үйрөтүлөт, окутулат. Окуу материалдары да ушул принцип боюнча үйрөтүлөт. Орфографиянын эреженин экинчи баскычы калыптана баштайт.

3. Түгөйлөш үнсүздөрдүн жазылышы. Башталгыч класста б-п, в-ф, с-з, д-т, к-т, н-ң, ж-ш тамгаларынын айтылышы жана жазылышы үйрөтүлөт. Түгөйлөш үнсүздөрдү эң алгач оозеки салыштыруу, андан кийин жазылышын үйрөтүүнүн системасы сунушталган.

Түгөйлөш үнсүздөрдү эң алгач оозеки салыштыруу, андан кийин жазылышын үйрөтүү аныктамалар, тактамалар берилген. Мисалы; бил-пил, шыбырт-шыбыр, сагыз-сегиз, сузгуч-сүзгүч, качуу-кечүү, дарак-тарак, нан-тан, чын-чың, жаш-кичүү, жаш-шаш, жум-шум, жат-шат, жок-шок, жар-шар, уюк-күйүк, уюл-үйүл ж.б. сөздөрүн катыштырып үйрөтүү аркылуу окуучулардын орфографиялык сабаттуулугун жогорулатууга басым жасалган. Орфографиялык эрежелердин үчүнчү баскычы калыптана баштайт.

4. Муун жана ташымалдоону үйрөтүү аркылуу орфографиялык сабаттуулукка үйрөтүү сунушталган [6-8]. Окуучулардын сабатын ачууда, сөздөрдү туура, шар, көркөм окуу менен аларды катасыз жазууга үйрөнүүдө сүйлөмдөн, сөздөргө муундар жана тыбыштык анализ жүргүзүү ишине өзгөчө басым жасалат. Сабатка үйрөтүүдөгү эрежелердин баары муундук

система менен жүргүзүлөт. Себеби, баланы сабаттуулукка үйрөтүүдө: Алиппе мезгилинде грамматикалык элементардык иш жүзүндө төмөндөгүлөрдү билүү керек: сүйлөм, сөз, муун, тыбыш, тамга жана үндүү тамгалардын муун түзө ала тургандыгы байкатылат. Ошондой эле ачык, жабык жана эки-үч муун сөздөрдү окуп, жаза алууга жетишет. Сөздөрдү муунга бөлдүрүү алиппеге чейинки мезгилге чейин оозеки формада жүргүзүлсө, алиппе мезгилинде муун боюнча жазууга үйрөтүлө баштайт. Орфографиялык эреженин төртүнчү баскычы калыптанат.

Окуучулардын сабатка үйрөтүүдө тыбыштык-аналитика-синтетикалык метод колдонулат. Алиппе мезгилинин аягында бир-эки муундуу жеңил сөздөрдү муундатпастан окууга, үч-төрт жана андан көбүрөөк муундуу сөздөрдү муундап окууга болот. Окуучуларга сөздөрдүн муунга туура бөлүнүшүн үйрөтүү үчүн сөздү айтканда үндүн бөлүнүп айтылган бөлүгүн байкатат. Муунга бөлүнгөн тамгаларга анализ жүргүзүлөт. Сабатка үйрөтүүдө окутуу муун жана ташымалдоонун ыкмаларын өздөштүрөт. Окуу материалдары ушуларды эске алуу менен түзүлөт. Окутуунун бул формалары орус педагогу К.Д. Ушинский негиздеген анализ-синтез методу менен XX кылымдын 1936-жылынан бери окуу китептери түзүлүп, колдонулуп келе жатат. Демек, бул методдун колдонуунун ыңгайлуулугун тажрыйба көрсөттү.

5. Адамдын атынын, фамилиясынын баш тамга менен жазылышын үйрөтүү. Сабатка үйрөтүүдө энчилүү аттардын жазылышына үйрөтүү ишке ашат. Анда адамдын аттарын комментариялап жазуу, аны катыштырып сүйлөм түзүү, суроолорго жооп айтуу жана жазуу, адам аттарын катыштырып баяндама, дилбаян жаздыруу ж.б. Орфографиялык эреженин бешинчи баскычы калыптанат.

6. Орфографияга байланыштуу сөздөрдү топторго ажыратуу. Бул проблема эмгекте сөз түркүмдөрүнүн мисалында каралган. Сөздөрдүн берген маанилери ар түркүн болот. Сөздөрдүн кайсы түрлөрү жалаң эле заттардын аттарын билдирсе, экинчиден, заттын белгисине, үчүнчүсү, заттардын кыймылын билдире тургандыгын түшүнүү менен окуучулардын сөз байлыгын өстүрө алышат. Сөздөрдү топтоштуруп үйрөтүү зат атоочтун Ким? Эмне? деген суроолоруна жооп жазуудан башталат. Заттардын атын тактоо үчүн зат атоочтун суроолору менен иштөөдөн башталат. Баш тамга менен жазуу кошо үйрөтүлөт. Орфографиялык эрежелердин алтынчы этабы калыптанат.

7. Кийинки этапта Кандай? деген суроого жооп берүүчү сөздөр үйрөтүлөт. Заттын белгисин билдирүүчү сөздөрдү үйрөтүүдө салыштыруу, сүрөткө карама-каршы салыштыруулар колдонулат. Заттардын (алма, ат, калемпир желек, кар, үй), белгисин (ачуу, таттуу, күлүк, чоң, ак, кызыл) заттардын белгисин таптыруу (ак, майда, кургак, таттуу, кумшекер) аркылуу калыптандыруунун жолдору сунушталган. Орфографиялык эреженин жетинчи басыкычы калыптанат.

8. Кийинки топтоштуруу заттардын кыймыл-аракетин билдирүүчү сөздөргө берилген заттардын кыймылынын формалары берилген:

1. Жаныбарлардын кыймылын аныктоо. Мисалы: Бака чардайт. Ит үрөт. Жылкы кишенейт. Кой маарайт. Төө боздойт;

2. Өсүмдүктөрдүн, эгиндердин, жашылчалардын, жер-жемиштердин, бак-дарактардын өсүш этаптары да, заттардын кыймылы аркылуу берилет. Мисалы: чөп чыкты, узарды, жетилди, бышты, чабылды. Буудай себилди, чыкты, узарды, дан байлады, саргайды, бышты, чабылды, жыйылды. Алма бүрдөдү, гүлдөдү, түйүлдү, чонойду, бышты, жеди. Тал бүчүр байлады, жалбырак чыгарды, көгөрдү, саргайды ж.б. Орфографиялык эрежелердин сегизинчи баскычы калыптанат.

9. Заттарды топторго бөлүү, классификациялоо, Ким? Эмне? Кандай? Эмне кылды? Эмне кылып жатат? Эмне кылат? деген суроолорго жооп берген сөздөр (заттардын аты, белгиси, кыймылы) менен тааныштыруу, сүйлөм түздүрүү, аларды бири-бирине салыштыруу, айырмалоо окуучулардын сөз байлыгын өстүрүү методикасы сунушталган. Орфографиялык эреженин тогузунчу эрежеси калыптанат.

Окумуштуунун эмгектерин, илимий-методикалык баалуулуктарын тереңдетип үйрөтүүгө карата алгачкы жолу Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин педагогика, психология жана окутуунун технологиясы кафедрасы тарабынан 2022-жылдын

9-декабрында «Сартбаевдик окуулар-2022» алкагында: «Башталгыч билим берүү: теориясы, практикасы жана өнүгүү тенденциялары-2022» аталышындагы Эл аралык илимий-практикалык конференция уюштурулуп, окумуштуунун педагогикалык ишмердүүлүгүнө арналган докладдар ЖОЖдордун (И.Арабаев атындагы КМУ, С.Нааматов атындагы НМУ, Ж.Баласагын атындагы КУУ, ОшМУ, А.Мырсабеков атындагы ОшМПУ, Б.Сыдыков атындагы КӨЭУ, БатМУ, Б.Осмонов атындагы ЖАМУ, М.Адышев атындагы ОшТУ, Казак Республикасынын ЖОЖдору) окумуштуулары, студенттери, магистранттары катышып, кызыктуу докладдар окулду. Профессор К.Сартбаев атындагы стипендия ЖАМУнун 3 студентине ыйгарылды, дипломдору тапшырылды. Конференцияда окумуштуунун эмгектерин тереңдетип окутуу боюнча резолюция кабыл алынып, башталгыч класстын мугалимдерин даярдаган ЖОЖдордо Сартбаевдик окууларды уюштуруп туруу белгиленди.

Жыйынтыктар:

1. К.Сартбаевдин эмгегинде орфографиялык сабаттуулук боюнча башталгыч класста колдонуунун теориясы жана практикасы алгачкы жолу сунушталган. Учурда окумуштуу тарабынан сунушталган орфографиялык сабаттуулук мектеп тажрыйбасында кенен колдонулуп, практикаланып жаткандыгы көрсөтүлдү;

2.Эмгектин мазмуну, түзүлүшү окуучунун орфографиялык сабаттуулугун арттыруу, анын практикалык, теориялык маселелерин чечмелөөгө арналган. Окумуштуу тарабынан сунушталган технологиялар учурда мектеп практикасында өркүндөтүү, тереңдетүү жолу менен колдонулуп жаткандыгы белгиленди;

3.Окумуштуунун эмгектеринен түзүлгөн 10 томдугу учурда башталгыч класстардын мугалимин даярдаган жогорку окуу жайлардын студенттерине, магистранттарынын лекциялык, практикалык сабактарында колдонулууда. Магистранттар магистрдик диссертацияларда окумуштуунун илимий-методикалык компетентүүлүгүн арттыруу менен аларды мындар ары да тереңдетип үйрөтүү жумуштары окумуштуунун шакирттери тарабынан улантылууда.

Адабияттар тизмеси:

1. **Ашырбаев, Т.** Кыргыз тилинин стилистикасы [Текст] / Т. Ашырбаев. – Бишкек, 2000. – 82 с.
2. **Ашырбаев, Т.** Азыркы кыргыз тилинин стилистикасы [Текст] / Т. Ашырбаев. – Бишкек, 2001. – С. 3-14.
3. **Маразыков, Т.** Текстти уюштуруунун маселелери [Текст] / Т. Маразыков. – Бишкек, 2004. – С. 3-126.
4. **Маразыков, Т.** Текстти таануунун теориясы [Текст] / Т. Маразыков. – Бишкек, 2014. – С. 3-31.
5. Башталгыч класстардын программалары. – Бишкек, 2018.
6. **Сартбаев, К.** Тандалган эмгектер [Текст]. 6-том / К. Сартбаев. – Б.: Айат, 2013. – С. 6-57.
7. **Сартбаев, К.** Тандалган эмгектер [Текст]. 7-том / К. Сартбаев. – Б.: Айат, 2013. – С. 6-57.
8. **Сартбаев, К.** Тандалган эмгектер [Текст]. 8-том / К. Сартбаев. – Б.: Айат, 2013. – С. 6-57.

DOI:10.54834/16945220_2023_1_152

Поступила в редакцию: 26.10.2022 г.